

Sarvinoz QODIROVA,

O'zDSMI "San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası
professori, san'atshunoslik fanlari doktori

O'Z TARIXIGA EGA SAHNA ASARI

Annotatsiya. Ma'rifatparvarlik g'oyalari asosida yaratilgan "Toshkentga sayohat" asarida ilm-ma'rifatning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni, o'qimishli insonning ma'naviy va ijtimoiy jihatdan ustunligi alohida ta'kidlanadi. O'zbek teatri tarixida mazkur asarning sahnaviy talqini rejissyor O. Salimov nomi bilan bog'liq. U spektaklni an'anaviy yo'sindan farqli ravishda, yangicha rejissyorlik yechimi bilan namoyon etdi. Shu sababli, "Toshkentga sayohat"ning sahna ko'rinishi nafaqat tomoshabinlar orasida katta qiziqish uyg'otdi, balki adabiy-badiiy va san'atshunoslik muhitida ham ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. Bu spektakl zamonaviy rejissyorlik izlanishlarining xalq tomosha san'ati unsurlari bilan omuxtalashganligini yorqin ifoda etgan namuna sifatida teatr tarixida o'z o'rniga ega bo'ldi.

Kalit so'zlar: teatr, an'ana, novatorlik, improvizatsiya, shartlilik, aktyor, maydon tomoshasi, masxaraboz.

Аннотация. Произведение «Путешествие в Ташкент», созданное на основе идей просвещения, подчёркивает значение науки и образования в развитии общества, а также духовное и социальное превосходство образованного человека. В истории узбекского театра сценическая интерпретация этого произведения неразрывно связана с именем режиссёра О. Салимова. Его постановка отличалась отходом от традиционных канонов и воплощением новых режиссёрских решений. Именно поэтому сценическая версия «Путешествия в Ташкент» вызвала не только большой интерес у зрителей, но и активные дискуссии в литературно-художественной и театроведческой среде. Этот спектакль занял особое место в истории национального театра как яркий пример современных режиссёрских поисков, синтезированных с элементами народного зрелищного искусства.

Ключевые слова: театр, традиция, новаторство, импровизация, условность, актер, площадное представление, масхарабоз.

Abstract. The play *Journey to Tashkent*, created in the spirit of Enlightenment ideals, emphasizes the importance of science and education in the development of society and highlights the spiritual and social superiority of an educated individual. In the history of Uzbek theater, the stage adaptation of this work is closely associated with director O. Salimov. His production broke away from traditional conventions and introduced innovative directorial solutions. As a result, the stage version of *Journey to Tashkent* not only sparked great interest among audiences but also provoked active discussions in literary, artistic, and theater studies circles. This performance has earned a distinctive place in the history of national theater as a vivid example of contemporary directorial exploration fused with elements of folk spectacle.

Keywords: theater, tradition, innovation, improvisation, convention, actor, area performance, buffoon.

Rejissyor O.Salimov o'zining "Temir xotin" spektakli muvaffaqiyati bilan qanoatlanib qolmadi, tomosha yo'nalishida izlanishda davom etdi. B.Yo'ldoshevning "Maysaraning ishi" komediyasi talqinidan ilhomlanib, Farg'ona teatrida Hamzaning "Toshkentga sayohat" (1991) komediyasini sahnalashtirar ekan, O.Salimov an'anaviy teatr uslubi va vositalarini keng ishga solib, chinakam zamonaviy tomosha yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Eng avvalo "Toshkentga sayohat" ikki pardali kulkisining muallifi haqida bir og'iz so'z. Tadqiqotchilar shu kunga qadar bu komediyaning muallifi kim, qachon va qayerda yozilgani haqida yakdil fikrga ega emas. Adabiyotshunos olim L.Qayumov o'zining "Inqilobiy drama" kitobida shunday yozadi: *"Shoir 1917-yil boshlarida Toshkentda qochoq bo'lib yurganda, mehmonxonalarga ko'p ishi tushgan bo'lsa kerakki, uning hayotini yaxshi biladi. Shu davrda yozgan komediyalaridan birining voqeasi mehmonxonada bo'lib o'tadi"* [1,71-b]. Bundan asar 1917-yilda yozilgan, degan xulosa kelib chiqadi. Rejissyor M.Muhamedov esa mana bunday degan edi: *"Hamza "Qozonga sayohat" pyesasini mualliflik tarjima qilib, uning nomini "Toshkentga sayohat" deb atadi va pyesani o'zbek turmush tarziga yaqinlashtirgan holda qayta ishladi. Kiyim-kechaklar, maishiy jihozlar, ishtirok etuvchi qahramonlarning ismlari Hamza tomonidan o'zbekchalashtirildi. "Toshkentga sayohat" nomi bilan Hamza mustaqil pyesa yozmagan. Bu tarjimani Hamza tomonidan yozilgan pyesa deb xato qiladilar"* [2].

S.Ahmedov Hamzaning to'la asarlar to'plami chiqishi munosabati bilan yozilgan "Asri taraqqiy darg'asi" nomli maqolasida ("San'at", 1990-yil, 1-son) mazkur asar haqida mana bunday fikrni bildiradi: *"To'plamga kirgan yana bir asar "Toshkentga sayohat" deb ataladi. Ushbu asarning nomi "Qozonga sayohat" bo'lib, u rus dramaturgi I.Kazakovning qalamiga mansubligi teatr tarixi bilan shug'ullanuvchi mutaxassislariga ayondir"* [3,2-b]. S.Ahmedov bu fikrga San'atshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti kutubxonasida saqlanayotgan (inv. nomeri T/p/, M-92, №104) "Toshkentga sayohat" komediyasi nusxasiga tayangan holda aytgan ko'rinadi.

Darhaqiqat, M.Muhamedov arxividan topilgan ushbu komediya matni uchta daftarga (34 betga) ko'chirilgan bo'lib, daftarning yuqori qismiga I.Kazakov deb yozilgan. Biroq ichki qismida "Toshkentga sayohat" (2 pardalik kulki) tatarchadan o'zbekchalashtiruvchi O'g'iz. "Taraqqiy darnagi" to'dasining repertuaridan

O'zbek davlat truppasiga o'tgan. 1921-da. Ko'chirildi 1961-yil dekabrda" degan yozuvlar bor. Bizning nazarimizda, "Toshkentga sayohat" komediyasi I.Kazakovniki emas, balki nomi aniqlanmagan tatar muallifining komediyasidir. I.Kazakov esa bizningcha, bu asarni ko'chirgan odamlardan bir bo'lsakerak. Zero, asar 1961-yilda qayta ko'chirilgan, degan yozuv mavjud. Aynan mana shu qayta ko'chirish I.Kazakovga tegishli deb o'ylaymiz. Yaqinda San'atshunoslik ilmiy tadqiqot instituti tomonidan tayyorlangan va rejissyor Olimjon Salimovga bag'ishlangan kitobda Naim Karimovning bu asar haqidagi fikrlariga ko'zim tushdi. Unda muallif "Sayyor" tatar teatr guruhi tomonidan bu asar "Qozonga sayohat" nomi bilan o'ynalganini va asarni I.Kazakov tarjima qilganini ta'kidlaydi. Biroq shu bilan birga tatar teatr tarixiga oid manbalarda bu asar haqida ma'lumotlar uchramasligi ham aytib o'tilgan. Muallif balki bu asar ozarbayjon tilidan tarjima qilingan bo'lishi mumkin, degan taxminni ham aytadi. *"... biz shu paytga qadar Hamzaniki deb kelgan komediya o'zbek dramaturgi ijodiga mutlaqo aloqasiz bo'lmaganidek, "Toshkentga sayohat" deb ham atalmaydi. Bu nomni, - deb yozadi N.Karimov, - Sharqshunoslik institutining Hamza jamg'armasini tavsif etgan ilmiy xodimlar shartli ravishda qo'yganlar, xolos. "Toshkentga sayohat"ning birinchi siri xuddi shundadir"* [4,224-b].

Xullas, "Toshkentga sayohat" komediyasi Hamzaning original asari emas, balki tatarchadan erkin mualliflashtirib qilingan tarjimadir. Nazarimizda, Hamza o'zi tashkil etgan teatrning repertuarini boyitish, uni yangi asarlar bilan ta'minlash maqsadida mazkur asarga murojaat qilgan. Biroq mahalliy aholi ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, uni o'zbekchalashtirishga, ya'ni

o'zbek turmush tarziga moslashtirishga majbur bo'lgan. Komediyaning Hamza qalamiga mansub deb aytilishiga uning tili, personajlar nutqining qochirimlarga boyligi, qay tarzda qahramonlar qiyofasini yaratish mahorati ham sabab bo'lgan bo'lsa kerak. Zero, Hamza pyesani o'zlashtirgan holda erkin tarjima qilgani sababli, o'zidan so'z va iboralar, o'zbeklarga xos qochirimlar, so'z o'yinlarini qo'shgani tabiiy hol. Hamzaning juda ko'p asarlari kabi mazkur komediya ham suflyor qo'lidami yoki ko'chirilmay qolgan bo'lishi, ehtimoldan holi emas. Yillar o'tgach, Hamza merosini o'rganuvchi olimlar tomonidan topilgan ushbu komediya Hamzaga tegishli deb aytilgan bo'lishi mumkin. Ikki asar nusxasini solishtirganda shu narsa ayon bo'ladiki, bu bir muallifning asari. Faqat O'g'iz tarjima qilgan nusxa to'la holda saqlangan. Asar yakunida boy iltimoschilardan bezor bo'lib, Toshkentga ham qo'l siltab mehmonxonadan qochib chiqib ketadi. Ibrohim esa g'alaba nashidasini suradi.

Vaqlar, ijtimoiy tuzumlar o'zgarib asar Olimjon Salimov qo'lga kelib tushdi. Rejissyor "Toshkentga sayohat" spektaklining janrini "masxarabozlar tomoshasi" deb belgiladi. Albatta, sahnaga qo'yishda Hamza tarjima qilgan komediya variantidan foydalangan ko'rinadi. Asar qahramoni Asomboy qishloqdan Toshkentga kelib, mehmonxonaga tushadi. Mehmonxonaga kelishining o'zi bir sarguzasht bo'ladi. Lekin mehmonxonada u Ibrohim ismli shaharlik yigit bilan xona talashib qoladi. Sababi, aynan mana shu xonaning derazasi Ibrohimning ma'shuqasi Fotimaning derazasi bilan qarama-qarshi ekan. Yigitcha derazaga qarab qiz bilan uchrashuv tayinlarkan. Asomboy esa buni beliga tepdi. Boy bu haqda eshitishni ham istamaydi va yuqoridagi bo'sh xonaga chiqadigan ahmoq yo'qligini ta'kidlaydi. Yoshroq ekansan, o'zing chiqib turaverda, deb Ibrohimga uqtiradi. Lekin Ibrohim bo'sh keladigan yigitlardan emas. Payt poylab, boyning ta'zirini beradi. Boy bu xonada bir daqiqa ham orom ololmaydi, tashrif buyurganlar uning miyasini qotiradi. Sababi, Ibrohim boyning nomidan gazetaga e'lon berib, turli takliflar bilan mehmonxonaning 18-xonasiga murojaat etishlarini so'ragan. Birin-ketin pudratchi, sayohatchi, musiqachi, sovchi xotin, it oluvchi, oshpaz, dallol kirib kelishadi. Odamlarning tashrifidan charchagan boy qochadi.

Ushbu spektakl rejissyor avval yaratgan "Temir xotin" komediyasidan tubdan farq qiladi. Sababi, "Temir xotin"dagi voqealar real hayotdan olib yozilgan. Spektakl esa realistik uslubda sahnalashtirilgan va ijro etilgan edi. Bu spektaklda

esa tomoshaviylik, ijroda improvizatsiya, shartlilik, erkin o'yin hukmron. Tomoshabin ko'z o'ngida boyning ayanchli holati namoyon bo'ladi. Bu holat rejissyor tomonidan topilgan komik sahnalarda, aktyorlar ijrosida, kiyim-kechakda, dekoratsiyalarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

O'zbek tomoshabini o'rganib qolgan odatiy teatr unsurlari bu spektaklda yo'q. Bu asar ma'rifatparvarlik ruhida yozilgan bo'lib, unda ilm ziyo ekanligi, o'qimishli odam o'qimagan odamdan har jihatdan ustun ekanligi g'oyasi yotadi. Boy bo'lishiga qaramay, Asomboy omi bo'lganligi tufayli, shahar ucharlari qo'lida ahmoq bo'lib qoladi. Bu g'oya mustaqillik yillarida zamonaviy jarangladi.

Dekoratsiyadan tortib ijrochilarning tashqi ko'rinishigacha tomoshabinni kuldirishga xizmat qiladi. Masxarabozlar spektaklda katta o'rinni egallaydi. Ular har xil qiyofalarda sahnaga chiqib tomosha ko'rsatishadi. Sahnaga bir daqiqa bo'sh turmaydi.

Spektaklda asosiy qahramonlardan biri Asomboy obrazini Farg'ona teatri sahnasida M.Yusupov gavdalantirgan. Aktyor "Temir xotin" spektaklida Qo'chqor obrazi tajribasiga suyangan holda yana bir antiqa sahnaviy obraz yaratdi. Ammo Asomboy – bu sodda, ko'nglida kiri yo'q Qo'chqor emas, balki yoshi o'tinqiragan, o'ziga yarasha takabbur va quv, biroq shaharlik shum yigitlarning uydirmalariga laqqa ishonadigan hovliqma va sodda qishloqi boydir. Qo'chqordan farqli o'laroq, Asomboy qiyofasida bo'rttirma kuchli. Ilk bor aktyorni sahnada ko'rganingizda, uning sun'iy qorni, do'mbillab beo'xshov yurishi, yugurishlari, u yoq-bu yoqqa o'girilish uchun butun tanasini ishga solishi an'anaviy teatrdagi aktyor qiyofasini esga soladi. Zero, rejissyor ijroda, umuman spektaklning ruhiyatida asr boshidagi muhit hukmron bo'lishiga harakat qilgan. Aktyorlar sahnada umumlashma tiplarni

jonlantirar ekan, mubolag'a, badihago'ylik va shartlilikdan keng foydalanadilar.

Sahna mehmonxonaning bir xonasini eslatuvchi tartibda jihozlangan. To'rda parda bilan to'silgan o'rin, o'rtada stol, stul, o'sha davr muhitini beruvchi guldonlar, idishlar. Aktyorlar kino kadrlari yohud qo'g'irchoqlar kabi chiroqlar yorug'ida tez-tez, pildirab harakat qilishadi, gohida joylarida qotib qolishadi. Xuddi mana shu uslubni rejissyor keyinchalik "Uchar tabib" spektaklini (J.B.Molyer asari asosida) qo'yish jarayonida yana bir bor ishlatgan. Bu go'yo voqealar o'tmishda bo'lib o'tayotgani, bugungi tomoshabin ularni qayta ko'rish imkoniyatiga ega bo'lganligiga ishora.

An'anaviy teatr, so'ngra XX asr boshlarida yevropa uslubidagi professional teatr tetapoya qilayotgan paytda ayol aktrisalar bo'lmaganligi sababli qiz-juvonlar qiyofalarida o'smir bolalar chiqqan. "Toshkentga sayohat" spektaklida ham ana shu an'ana saqlab qolingani, ya'ni ayol, chiroyli juvon obrazini sahnada yosh aktyor ijro etadi.

Spektaklning boshidan oxirigacha boyni kalaka qilishadi, turli holatlarga solishadi. Mana, boy yosh, yal-yal yonib turgan juvon oldida. Quvonchi ichiga sig'may ketayapti. To'nlarni yechib, yengil bo'lishga harakat qiladi. Endi uni quchaman degan paytda, mehmonxona xizmatchisi kelib qolib ishning beliga tepadi. Boy – M.Yusupov pardalarga o'ralib, chuvalashib qoladi.

Bu spektaklga turlicha munosabat bildirildi. Spektaklning kulgili, kuy-qo'shiq, musiqaga

boy, tomoshaviy ekanligini ta'kidlagan holda, teatr nima demoqchi bo'lganligini anglash qiyin ekanligi haqida gapirildi. Teatrshunos H.Ikromov shunday yozadi: *"Xo'sh, teatr nima demoqchi? Nazarimda, tomoshaviylik mo'l. Ammo tomoshabinga aytmoqchi bo'lgan fikr mavhum. Uni aniqroq ifodalash kerak. Bo'lmasa, sahnadagi barcha voqealar, qiziq tomoshalar, ichakuzdi kulgilar o'z qiymatini yo'qotadi. Asar aybsiz odamni ko'pchilik o'rtasida kalaka qilishga aylanib qoladi"* [5,18-19-b]. Spektaklning bemaqsad deb bo'lmaydi. Spektakl ijodkorlari Asomboy kabi omi, puli bor, savodi yo'q odamlarning o'qimishli odamlar bilan uchrashganda holi voy bo'lishini ko'rsatishga uringanlar. Asomboyning omiligi uchun ko'pchilikning oldida sharmanda qilganlar. Zero, bu boshqalarga o'rnak bo'lsin, degan maqsad ko'zda tutilgan. Ammo hamma gap shundaki, masxarabozlik, tomosha, o'yin-kulgi maqsadni bosib ketgan. Biroq spektakl Farg'onaning o'zida, Toshkentda tomoshabinlar tomonidan juda yaxshi qabul qilindi. O.Salimov 1993-yili Muqimiy nomidagi musiqali drama va komediya teatrida mazkur asarning musiqali variantini sahnalashtirdi. Musiqani N.Xalilov bastalagan. Biroq bu spektakl Farg'ona teatri tomoshasining nusxasi bo'ldi, xolos.

Muhimi shuki, bu spektakl misolida mustaqillik shamolidan nafas olgan o'zbek teatri yana o'z milliy ildizlariga qaytgan holda, xalq maydon tomosha unsurlari bo'lmish shartlilik, bo'rttirma, badihago'ylik ufurib turgan sahna asari yaratishga muvassar bo'lganining guvohi bo'ldik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qayumov L. Inqilobiy drama. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1970, 71 b.
2. Материалы по истории узбекского театра. Т.4. Беседа с М.Мухамедовым. Беседа проведена А.Сандель (03.09.56 г.).
3. Ahmedov S. Asri taraqqiy darg'asi // San'at, 1990, 1-son, 2 b.
4. Karimov N. "Toshkentga sayohat"ning siri. Qarang: Rejissyor Olimjon Salimov. – Toshkent: San'at, 2023, 224 b.
5. Ikromov H. Sahna izlanmoqda // Nafosat. 1992, 9-10-son, 18-19 b.